

ALTERNACE VOKÁLŮ S NULOU

CAT[gramatika], CAT[morfologie], CAT[fonologie]

STRÍDÁNÍ VOKÁLU S FONETICKOU NULOU (\emptyset) V ALOMORFECH JEDNOHO MORFÉMU. SELF[A.v.n.] se liší např. alomorfy sufixu *-dl(-o)*; srov. např. *ry-dl-o*, kde se sufix skládá pouze ze dvou konsonantů, a *ry-del*, kde jsou tyto konsonanty odděleny vokálem *e*. SELF[A.v.n.] jsou jedním ze tří hlavních typů morfonologických alternací v současné č. (vedle ↑[alternace kvantity][alternací kvantity] a alternací palatalizačních; viz v diachronii ↑[palatalizace][palatalizace]).

V přehledu SELF[a.v.n.], který uvádí BIB[][MČ 1 (1986:186)], s nulou alternují všechny krátké vokály kromě *a*, z dlouhých pak jen přední vokály. Alternace obsahující dlouhý vokál, tj. *í/ý ~ \emptyset* a *é ~ \emptyset* , lze přitom vždy interpretovat jako výsledek dloužení lexikálně krátkého vokálu *e*. Podle BIB[][MČ 1 (1986:187)] je alternace *í/ý ~ \emptyset* např. u dvojic jako *po-sl-at ~ po-síl-at*, *se-br-at ~ s-bír-at* n. *vy-zv-at ~ vy-zýv-at*. Uvedené kořeny ale mají nejen alomorfy s dlouhým vokálem, ale i alomorfy s krátkým vokálem, a tím je *e* (srov. *po-sel*, *se-ber-u*, *vý-zev*). Alomorfii lze tedy v tomto případě analyzovat tak, že lexikálně přítomný vokál *e* se v určitých kontextech foneticky nerealizuje (jde tedy o alternaci *e ~ \emptyset*) a v určitých kontextech, v tomto případě v kontextu u sekundárního imperfektiva, se dluží (jde tedy o dlužící alternaci *e ~ í/ý*). Podobně lze interpretovat i alternace ve dvojicích typu *okn-o ~ okén-ko*: mezi finálními konsonanty kořene je opět lexikálně krátký vokál *e* (srov. gen.pl. *oken*), který se v určitých kontextech foneticky nerealizuje a v určitých kontextech (v tomto případě před deminutivním sufixem) se dluží na *é*. Výsledek dloužení *e* alternujícího s nulou přitom není prediktabilní, o čemž svědčí příklady jako *oheň ~ ohýn-ek (~ ohn-ivý)* a *osten ~ ostén-ek (~ ostn-atý)*, kde se alternující *e* dluží v kontextu deminutivního sufixu jednou na *y* a podruhé na *é*. Vedle toho existují i dublety jako *konév-ka / konýv-ka (~ konev ~ konv-ička)*; k tomu viz též ↑[alternace kvantity][alternace kvantity].

Z krátkých vokálů s nulou produktivně alternuje pouze *e*; to se někdy označuje jako DEF[pohyblivé e][**pohyblivé e**] // DEF[vsuvné e][**vsuvné e**] // DEF[epentetické e][**epentetické e**]. Ostatní typy SELF[a.v.n.] jsou vázány na jednotlivé staré kořeny, a jsou tak zcela marginální: *u ~ \emptyset* (*such-ý ~ sch-nout*), *o ~ \emptyset* (*hrom ~ hřm-ít*), *i/y ~ \emptyset* (*ná-pis ~ na-ps-at*, *za-myk-at ~ za-mk-nout*).

Alternace *e ~ \emptyset* se objevuje u všech typů morfémů, tj. kořenů (*kart-a ~ karet-n-í*) i afixů; seznam všech afixů, jejichž alomorfy se liší SELF[a.v.n.], je uveden v tabulce (1).

(1)

prefix		suffix
bez- (bez-páteřní, beze-dný)	s- (s-vařit, se-sadit)	-b (stav-b-a ~ stav-eb)
nad- (nad-časový, nade-psat)	v- (v-lít, ve-jít)	-c (blb-ec ~ blb-c-i)
ob- (ob-skakovat, obe-lhat)	vz- (vz-tyčit, vze-přít)	-k (dár-ek ~ dár-k-y)
od- (od-tlačit, ode-brat)	z- (z-lomit, ze-mdlít)	-n (díl-n-a ~ díl-en)
pod- (pod-kasat, pode-přít)		-dl (ry-dl-o ~ ry-del)
před- (před-točit, přede-hnat)		-isk (střed-isk-o ~ střed-isek)
roz- (roz-tát, roze-mnout)		-stv (muž-stv-o ~ muž-stev)

SELF[**A.v.n.**] jsou různě pravidelné. Nejpravidelněji se chovají SELF[**a.v.n.**] v sufixech, kde distribuce alternant vždy závisí na fonologické struktuře následujícího morfu: nulová alternanta se objevuje pouze před sufixem, který začíná na vokál, tj. $_C-V$ (*služ-b-a*), *e*-ová alternanta se objevuje ve třech kontextech: (1) před koncem slova ($_C\#$), tj. před nulovým sufixem (*služ-eb*), (2) před sufixem, který začíná na konsonant, tj. $_C-C$ (*služ-eb-n-a*), (3) před sufixem, který má v iniciální pozici vokál *e*, který sám alternuje s nulou, tj. $_C-e(\sim\emptyset)$ (*služ-eb-en*). Nepravidelně se chová pouze neproduktivní sufix *-isk(-o)*, který může mít v kontextu nulové koncovky gen.pl. dubletní formy, tj. s epentetickým vokálem *i* bez něj (např. *střed-isek / střed-isk*, *bahn-isek / bahnick* n. *skal-isek / skal-isk*).

Distribuce SELF[**a.v.n.**] v kořenech se ve většině případů řídí stejnými pravidly jako distribuce v sufixech, tj. nulová alternanta v kontextu $_C-V$ (*kotl-ík*) a *e*-ová alternanta všude jinde (*kotel*, *kotel-n-a*, *kotel-en*). Nepravidelně se chovají nominální kořeny *rez*, *zed'*, *lest* a *čest*. Kořen *rez* se oproti očekávání vokalizuje před adjektivními sufixy s iniciálním vokálem: *rez-av-ý*, *rez-at-ý* a *rez-iv-ý* (vedle pravidelné dublety *rz-iv-ý*); jinak má pravidelné formy (*rz-ím*, *rz-ích*; *rez-nou-t*). Kořeny *lest* a *zed'* mají nepravidelné, tj. nevokalizované, formy před sufixy s iniciálním konsonantem: *lst-mi*, *lst-ný*, *zd-mi* (\times pravidelné *zed-ník*). Kořen *čest* se chová nepravidelně v tom, že jeho vokalizovaný a nevokalizovaný alomorf obsahují různé konsonanty; srov. vokalizovanou podobu v kontextu nulové koncovky (*čest*) a nevokalizovanou podobu v kontextu vokalických sufixů (*ct-i*, *ct-í-t*, *ct-ě-n-ý*). Distribuce alternant v kontextu sufixu, který začíná na konsonant, je sice nepravidelná (srov. dublety *čest-n-ý / ct-n-ý* a *čest-n-ost / ct-n-ost*), nicméně i pro tyto dublety platí, že s nulovou alternantou jde ruku v ruce redukce konsonantů.

Nepravidelně se chová také osm verbálních kořenů, u nichž se v kontextu sufixu, který začíná na vokál, objevuje jak nulová (podle očekávání), tak i *e*-ová alternanta (oproti očekávání): *br-á-t ~ ber-e-š*, *dr-á-t ~ der-e-š*, *hn-á-t ~ žen-e-š*, *ml-í-t ~ mel-e-š*, *pr-á-t ~ per-e-š*, *sr-á-t ~ ser-e-š*, *stl-á-t ~ stel-e-š*, *žr-á-t ~ žer-e-š*.

U prefixálních SELF[**a.v.n.**] hraje roli i ↑[fonotaktika][fonotaktika]: *e*-ová alternanta se na konci prefixu objevuje vždy, když by jeho spojením s kořenem vznikla homogenní konsonantická skupina, tzn. iniciální gemináta; srov. *se-sypat*, *ve-valit* (vokalizace prefixu brání vzniku iniciální gemináty) × *v-sypat*, *s-valit* (spojením prefixu a kořene vzniká iniciální konsonantická skupina, která je heterogenní). Naopak interní gemináty vokalizaci prefixu nutně nevyvolávají; srov. *od-drolit*, *pod-dat*, *roz-zlobit*, *roz-sednout* atd. K SELF[**a.v.n.**] u předložek viz BIB[][Haller (1934)] a BIB[][Kučera (1984)]. Ke vztahu mezi SELF[**a.v.n.**] v prefixech a homofonních předložkách (na materiálu z ruštiny) viz BIB[][Gribanova (2009)] a BIB[][Gribanova & Blumenfeld (2013)].

Část SELF[**a.v.n.**] v současné č. má diachronní původ: jejich zdrojem jsou psl. vysoké vokály označované jako ↑[jery][jery] (přední *ь* a zadní *ѣ*), které se buď transformovaly ve střední přední vokál /e/, n. zanikaly (podmínky pro transformaci a zánik jerů popisuje tzv. ↑[Havlíkovo pravidlo][Havlíkovo pravidlo]). Jerový původ má např. alternující vokál v kořeni *loket*, *lokt-e* (psl. *lakъt-ь*, *lakъt-a*) n. vokál v sufixu *-(e)c* (nč. *jezd-ec*, *jezd-c-e* < psl. *jazd-ьc-ь*, *jazd-ьc-a*). V diachronní perspektivě se SELF[**a.v.n.**], které byly jerového původu, různě měnily; tyto změny jsou přitom jak náhodné, tak systematické. K náhodným změnám patří zánik pův. alternační pozice, a to buď ve prospěch pův. nulové alternanty (např. nč. *jilm*, *jilm-u* < stč. *jilem*, *jilm-u* < psl. *ilьm-ь*, *ilьm-a*), n. naopak ve prospěch pův. alternanty vokalické (např. nč. *mech*, *mech-u* < stč. *mech*, *mch-u* < psl. *mъch-ь*, *mъch-a*). Systematickou změnou je pak změna v distribuci *e*-ové a nulové alternanty v sousedících morfémech. Původně byly obě alternanty v komplementární distribuci (srov. stč. formy *dom-č-ek*, kde je v druhém sufixu vokál a v prvním nula, a *dom-eč-k-u*, kde je naopak v druhém sufixu nula a prvním vokál). Synchronně ale platí, že první morfém s alternační pozicí se vždy vokalizuje bez ohledu na to, jestli je v následujícím morfému nula n. vokál (srov. nč. formy *dom-eč-ek* a *dom-eč-k-u*); k diachronnímu vývoji SELF[**a.v.n.**] v č. a jejich interpretaci viz BIB[][Ziková (2009)] a BIB[][Scheer & Ziková (2010)].

Z fonologického hlediska lze SELF[**a.v.n.**] interpretovat buď jako výsledek ↑[epenteze][epenteze], nebo naopak ↑[elize][elize], přičemž oba typy SELF[**a.v.n.**] spolu mohou v jednom jaz. koexistovat; k tomu pro č. viz BIB[][Ziková (2013)] a dále, nebo pro polštinu BIB[][Scheer (2012)].

V č. gramatikách jsou SELF[**a.v.n.**] tradičně interpretovány jako epentetické, přičemž epenteze se typicky vysvětluje tak, že usnadňuje artikulaci daných konsonantických skupin. Tato epenteticko-artikulační analýza predikuje, že epentezi lze predikovat z ↑[fonotaktika][fonotaktiky] konsonantických skupin, což ale nekoresponduje s daty:

příklady v tabulce (2) ukazují, že tytéž konsonantické skupiny mohou, ale nemusejí alternující vokál obsahovat.

(2)

	CC-V	C _x eC _y	C _x C _y
rv	barv-a	barev	konzerv
rt	kart-a	karet	kvalt
kt	lokt-e	loket	pakt
ht	neht-u	nehet	pazneht

Dalším argumentem proti tradiční, epenteticko-artikulační analýze SELF[**a.v.n.**] je existence zkrácených *-l*-ových participií od *n*-kmenových sloves, kde elize tematického a participiálního sufixu derivuje z fonologického hlediska „těžké“ konsonantické skupiny ve finální pozici, a to bez epentetického vokálu; viz např. formy jako *zmáčk*, *ztrpk* n. *uštk*.

Ani opačná, tj. elidující, analýza, kdy se vokál *e* vymaže v kontextu před vokalickým sufixem, založená na fonotaktice neodpovídá datům: ze samotného konsonantického okolí daného vokálu nelze odvodit, jestli jde o vokál stabilní, n. o vokál alternující s nulou. Jak ukazují příklady v tabulce (3), tytéž konsonantické skupiny mohou obsahovat jak stabilní, tak i alternující vokál:

(3)

	CC-V	C _x eC _y	C _x eC _y	CeC-V
leš	falš-e	faleš	peleš	peleš-e
ret	kart-a	karet	karet	karet-a
ket	lokt-e	loket	paket	paket-u
tel	datl-a	datel	hotel	hotel-u

Jestliže distribuce SELF[**a.v.n.**] není předpověditelná z fonotaktiky ani z fonetiky, pak informace o tom, že uvnitř dané konsonantické skupiny bude alternovat vokál s nulou, musí být součástí lexikální reprezentace daného morfému. Tzn. že na lexikální úrovni musí existovat fonologický rozdíl mezi kořenem bez epenteze *kvart* (*kvart-a*, *kvart*), kořenem s alternujícím vokálem *kart* (*kart-a*, *karet*) a kořenem se stabilním vokálem *karet* (*karet-a*, *karet*). To je také východisko většiny generativních analýz SELF[**a.v.n.**] ve slovanských jaz. (pro jejich přehled viz BIB[][Scheer & Ziková, 2010]), které se pak liší v tom, jakým způsobem je informace o alternačních pozicích lexikálně kódována.

V lineárních generativních modelech typu ↑[SPE][SPE] jsou alternační pozice kódovány na segmentální úrovni: s nulou alternující vokály mají lexikálně status tzv. abstraktních, tj. foneticky nerealizovaných, segmentů, které se během fonologické derivace buď

transformují v „normální“ segmenty (tzv. pravidlo *Lower*), n. jsou ze struktury odstraněny; tyto abstraktní segmenty se pak označují stejně jako v diachronní lingvistice, tzn. říká se jim *jery*. Základem těchto analýz je Lightnerova práce o SELF[**a.v.n.**] v ruštině (BIB[[Lightner, 1965]).

V ↑[autosegmentální fonologie][autosegmentálních modelech] (BIB[[Scheer, 2004]; BIB[[Ziková, 2008]]) mají alternující vokály status lexikálně plovoucích segmentů, které se foneticky realizují jen tehdy, když se během fonologické derivace asociují s prozodickou rovinou. Rozdílnou lexikální strukturu finálních řetězců kořenů s konsonantickou skupinou, se stabilním vokálem a s alternujícím vokálem v autosegmentálním modelu ukazují schémata v (4): v (4a) je reprezentace konce kořene *kvalt* (*kvalt-a*, *kvalt*), v (4b) kořene *karet* (*karet-a*, *karet*), v (4c) reprezentace alternujícího kořene *kart* (*kart-a*, *karet*) a v (4d) derivace jeho vokalizované podoby:

(4) a. /rt/ = [rt]	b. /ret/ = [ret]	c. /r(e~ø)t/ = [rt]	d. /r(e~ø)t/ > [ret]
C V C	C V C	C V C	C V C
			↑
r t	r e t	r e t	r e t

Ne vždy ale platí, že existenci alternujících vokálů nelze odvodit. BIB[[Ziková (2013)] ukazuje, že specifickou skupinu představují konsonantické skupiny typu konsonant-likvida (CL), které se vzhledem k SELF[**a.v.n.**] chovají zcela pravidelně, a to v závislosti na morfosyntaktickém kontextu: před nulovou koncovkou gen.pl. mají uvnitř vždy vokál (CL > CeL#; např. *futr-o* – *futer*); před nulovou koncovkou nom.sg. může být jak vokál (např. *uhr-u* – *uher*), nebo ne, a pak se koncová likvida stává slabičnou (CL > CL#; např. *fotr-a* – *fotr*); viz též ↑[slabičný konsonant][slabičný konsonant]. Je-li přítomnost alternujícího vokálu uvnitř CL v kontextu nulové koncovky gen.pl. zcela pravidelná, pak nemusí být součástí lexikální reprezentace. V tom případě existují v č. dva typy s nulou alternujících vokálů: lexikálně přítomné (tj. plovoucí vokály), což jsou např. alternující vokály v kořenech *kart-a*, *karet* n. *uhr-u*, *uher*, a epentetické (tj. vložené do struktury v průběhu fonologické derivace), což jsou např. alternující vokály v kořenech *futr-o*, *futer* n. *bedl-a*, *bedel*. K podobnému závěru dochází i BIB[[Scheer (2012)] při analýze polských dat.

Lit.: GRIBANOVA, V. Phonological Evidence for a Distinction Between Russian Prepositions and Prefixes. In *FDSL* 7, 2009, 383–396; GRIBANOVA, V. & L. BLUMENFELD. Russian Prepositions and Prefixes: Unifying Prosody and Syntax. In *Proceedings of CLS* 49, 2013; HALLER, J. K vokalisaci předložek v nové češtině. *NŘ* 18, 1934, 178–186; KUČERA, K. K vokalizaci neslabičných předložek v současné češtině. *NŘ* 67, 1984, 225–236; LIGHTNER, T.

Segmental Phonology of Contemporary Standard Russian. PhD. diss., MIT, 1965; MČ 1, 1986; SCHEER, T. *What is CVCV and Why Should It Be?*, 2004; SCHEER, T. Variation is in the Lexicon: Yer-based and Epenthetic Vowel-Zero Alternations in Polish. In Cyran, E. & H. Kardela ad. (eds.), *Sound, Structure and Sense. Studies in Memory of Edmund Gussmann*, 2012, 631–672; SCHEER, T. & M. ZIKOVÁ. The Havlík Pattern and Directional Lower. In *FASL* 18, 2010, 470–485; ZIKOVÁ, M. Alternace vokálu *e* s nulou v současné češtině – laterální autosegmentální analýza. Dis. práce, FF MU, Brno, 2008; ZIKOVÁ, M. Ke vzniku fázových sufixů v češtině aneb Jak se *domček* změnil v *domeček*. *SaS* 70, 2009, 263–275; ZIKOVÁ, M. Not All Zeros Are the Same: Phonology of Zero Case Markers in Czech. In *FASL* 20, 2013, 305–319; ZIKOVÁ, M. Morfonologické alternace v současné češtině. In Uličný, O. ad., *Preliminária k moderní mluvnici češtiny*, 2014, 180–201.

MZ